

УДК 374.091:[94:908](477)“196/201”

І. В. ПАРХОМЕНКО

аспірант

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ (II ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті здійснено історіографічний огляд наукової та методичної літератури щодо розвитку історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти в зазначений період. Проаналізовано історіографічні надбання двох запропонованих періодів історіографічного аналізу (I – радянський; II – національно орієнтований). Для кожного з виділених періодів характерне існування опублікованих праць, у яких з різним рівнем повноти досліджено питання діяльності закладів позашкільної освіти в контексті історико-краєзнавчої роботи. Однак опрацювання літератури дало змогу зробити висновок щодо відсутності в історіографії цілісних і системних праць щодо досліджуваної теми.

Ключові слова: заклади позашкільної освіти, історико-краєзнавча робота, історіографія, радянський період, період незалежності України.

У сучасних умовах реформування освітньої галузі України невід'ємною складовою духовного та національного відродження стає краєзнавча робота як важливий фактор виховання, підвищення культурного рівня, збереження генетичного коду українського народу, а саме ведення історико-краєзнавчої роботи, спрямованої на залучення вихованців, слухачів до активної діяльності з вивчення історії рідного краю, історичних об'єктів, постатей і подій у регіональному аспекті.

Об'єктивний аналіз історіографії з проблеми розвитку історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., спроба теоретичного узагальнення передового досвіду, що генерували педагоги минулого, та його використання з урахування вимог, викликів і можливостей сучасної системи освіти дають змогу якісно оновити й удосконалити зміст виховної роботи закладів позашкільної освіти України.

Аналіз методичних та наукових джерел з питань позашкільної освіти, діяльності закладів позашкільної освіти демонструє існування широкого спектра досліджень цього питання.

Окремі питання сучасних теоретичних засад позашкільної роботи ґрунтовно описано в працях В. В. Вербицького, В. В. Обозного, Г. П. Пустовіта, Т. І. Сущенко, Л. В. Тихенко та ін.

Історичні основи становлення й розвитку системи позашкільної освіти розкрито в публікаціях В. Є. Береки, О. В. Биковської, С. М. Букресвої, О. Г. Глух, А. Й. Сиротенка, С. О. Сьоми, А. С. Шепілової, Т. Д. Цвірової та ін.

Проблеми розвитку краєзнавства в закладах позашкільної освіти у ХХ – на початку ХХІ ст. розглядали науковці: Я. Жупанський, В. В. Обозний, М. П. Крачило, О. В. Корнєєв. Власне історико-краєзнавчу роботу у своїх дослідженнях проаналізували В. С. Бугрій, М. Ю. Косило, М. Ю. Костриця, В. А. Редіна, П. Т. Тронько.

Мета статті – з'ясувати періоди дослідження проблеми розвитку історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти в історико-педагогічній літературі.

Вважаємо доцільним історіографічний аналіз проблеми розвитку історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти II половини ХХ – початку ХХІ ст. здійснювати з урахуванням періодизації становлення й розвитку вітчизняної історії педагогіки. Посилаючись на періодизацію історіографічного процесу розвитку педагогічної науки, подану І. В. Стражничковою [16], умовно ділимо історіографію проблеми дослідження на два періоди: I (початок 60-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.) – радянський; II (початок 90-х рр. ХХ ст. – 2017 р.) – національно орієнтований.

Варто зазначити, що для кожного із запропонованих періодів характерне існуванням опублікованих праць, в яких з різним рівнем повноти висвітлено питання діяльності закладів позашкільної освіти.

Перший період – радянський (початок 50-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.) – вирізняється фрагментарністю та описовістю, ідеологічним забарвленням. Публікації з досліджуваної теми мали переважно інформаційний характер і представлені поодинокими працями методичного характеру, що відображають лише окремі аспекти розвитку та організації історико-краєзнавчої роботи.

Починаючи з перших повоєнних років, краєзнавство знову стає об'єктом науково-педагогічних досліджень. Основною причиною цього процесу стало відновлення всієї системи освіти та зацікавленість органів управління освітою в розвитку історико-краєзнавчої роботи на місцях.

Активізація історико-краєзнавчої роботи в повоєнні роки була пов'язана, насамперед, з позакласною діяльністю учнів. Заклади позашкільної освіти виступали переважно методико-організаційними одиницями, що опікувалися різними напрямками краєзнавства, у тому числі історико-краєзнавчою роботою, та здійснювали її науково-методичний супровід.

О. Є. Ставровський, один з перших теоретиків краєзнавства, у своїй праці “Позакласна краєзнавча робота” (1951 р.) подав ґрунтовний аналіз форм організації краєзнавчої роботи (гуртки, екскурсії, шкільні музеї тощо). Особливого значення педагог надавав гурткам, вважаючи, що лише завдяки їм можливе систематичне та поглиблене вивчення історії рідного краю [14, с. 102]. Пізніше, у 1954 р. у своїй праці “Краєзнавча робота у школі” він запропонував цей напрям позашкільної освіти реалізувати за допомогою туристично-краєзнавчих естафет, походів, шкільних краєзнавчих куточків, конференцій, зльотів, вечорів тощо [15].

У 1950-х рр. з ініціативи Республіканської та обласних дитячих екскурсійно-туристських станцій започатковується видання регулярних методичних збірників. У 1954–1962 рр. Республіканська дитяча екскурсійно-туристська станція здійснила випуск п'яти збірників, які містили матеріали, що розкривали роль місцевої інформації в навчальному процесі [8, с. 6].

Пізніше з метою приведення цього видання у відповідність до особливостей діяльності дитячих екскурсійно-туристських станцій було змінено його назву й змістове наповнення. З 1957 р. він вийшов під назвою “З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі”, і відтепер перевагу надано матеріалам щодо позанавчальної й позашкільної історико-краєзнавчої діяльності [6, с. 9].

Подібні збірники видавали не лише в столиці, на місцях з ініціативи обласних дитячих екскурсійно-туристських станцій також велася активна видавнича діяльність. Прикладом подібних видань є збірник, виданий у Чернігові під назвою “З досвіду краєзнавчої роботи в школах та позашкільних установах Чернігівської області” (1957 р.) [7]. Видання складалося із шести публікацій, у тому числі історико-краєзнавчої тематики, а також у ньому було розміщено інструктивно-довідкові матеріали про організацію туристських та краєзнавчих заходів.

На Сумщині педагогами обласної екскурсійно-туристської станції в цей період було підготовлено та видано декілька збірників: “Пам'ятка юного туриста-краєзнавця” (1957 р.), “Організація шкільного краєзнавчого музею” (1960 р.). У них подано інформацію щодо збирання краєзнавчого матеріалу, оформлення та організації роботи шкільних краєзнавчих музеїв [4; 5].

У своїй монографії “Шкільне краєзнавство України” В. С. Бугрій пояснює необхідність таких видань у цей період: “Спеціальної літератури, присвяченої рідному краю, було обмаль, вона виходила незначними накладками й не задовольняла попиту всіх шкіл. Висвітлення досвіду колег давало можливість учителям ознайомитися з багатогранністю й різнобічністю краєзнавчої діяльності. Завдяки виданню республіканських та обласних збірників учителі отримували значну методичну допомогу в розгортанні краєзнавчої роботи в школі” [2, с. 34].

Для кінця 1950-х – середини 1960-х рр. характерне розгалуження краєзнавства на окремі види залежно від галузі знань та навчальних предметів (літературне, географічне, етнографічне). Так, у цей період починає відокремлюватися історичне краєзнавство. Відповідно до цих напрямів краєзнавства фахівці розробляли методичну та наукову літературу, що стало причиною значного зростання кількості таких видань [2, с. 34].

А 1970-ті рр. визначаються масовістю краєзнавчого напрямку позашкільної освіти. У цей час організують всесоюзні краєзнавчі марші й експедиції, обласні дитячі екскурсійні станції започатковують випуск методичної літератури, спрямованої на організацію участі шкіл у цих заходах. Для прикладу, Київською міською дитячою екскурсійно-туристською станцією у 1971 р. було видано методичні поради “Туристсько-краєзнавча робота в школі як засіб виконання завдань всесоюзного маршу піонерських загонів

“Завжди напоготові” [19]. У ній надано рекомендації щодо збирання краєзнавчих матеріалів та написання пошукових робіт з історії рідного краю.

Усі ці процеси призвели до титанічної краєзнавчої роботи, результатом якої стало видання двадцятишеститомної “Історії міст і сіл Української РСР” (1967–1974 рр.). Цей продукт історико-краєзнавчого спрямування був створений багатотисячним авторським колективом, до якого долучилися й керівники гуртків закладів позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого профілю та їх вихованці.

У 1980-х рр. відбувається процес диференціації наукового краєзнавства, особливої ваги стало набирати історичне краєзнавство. Зростає інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам’яток історії та культури, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв, збільшується кількість гуртків історичного краєзнавства в закладах позашкільної освіти.

У колективній монографії “Історичне краєзнавство в Українській РСР” (1989 р.) автори зазначали, що широке використання історико-краєзнавчої роботи в навчальних закладах є одним із важливих засобів формування в учнів наукового світогляду [11, с. 121].

Отже, у наведених наукових розвідках радянського періоду, певною мірою висвітлено окремі аспекти історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти, проте узагальнених праць щодо цієї проблеми створено не було.

Другий період історіографії досліджуваної проблеми – пострадянський, або національно зорієнтований, починається у 90-х рр. ХХ ст. і характеризується оновленням усіх сфер суспільного життя. У цей період можна констатувати факт появи праць, у яких висвітлено й узагальнено досвід краєзнавчої роботи в закладах освіти, у тому числі в закладах позашкільної освіти.

П. Т. Тронько, доктор історичних наук, професор, академік НАНУ, у своїх працях неабияку увагу приділяє місцю й ролі закладів позашкільної освіти в процесі краєзнавчої роботи дітей та учнівської молоді. Професор як безпосередній учасник суддівства дитячих конкурсів з краєзнавчої тематики у своїх працях детально описує всю систему історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти [18].

Вартими уваги з проблеми дослідження є дисертаційні роботи представників пострадянського простору, у яких висвітлено окремі аспекти організації виховної та пошуково-дослідницької роботи учнівської молоді в умовах позашкільної освіти, здійснено ґрунтовний аналіз як системи позашкільної освіти, так і ролі краєзнавства у вихованні підростаючого покоління.

Г. В. Бабійчук вводить термін “позашкільне краєзнавство”, який трактує як дисципліну, що “займається вивченням свого краю з учнями у гуртках, які функціонують при різноманітних клубах, центрах, комплексах, закладах та установах”. На думку дослідника, важливу роль відіграють саме “факультативні заняття з історичного краєзнавства, які посідають проміжне місце між курсом історії, що вивчається в середній школі, та різноманітними видами й формами позакласної та позашкільної роботи” [1, с. 196].

Значну роботу з дослідження краєзнавства здійснив В. С. Бугрій у своїй монографії “Шкільне краєзнавство в Україні (II половина XX – початок XXI століття)”, в якій описав процес становлення та розвитку шкільного краєзнавства. Краєзнавство в роботі автор розглядає в контексті розвитку освіти й характеризує його як складову цілісної педагогічної системи [2].

Сучасна педагогічна наука багата й дослідженнями з географічного краєзнавства (М. П. Крачило, М. Ю. Костриця, В. В. Обозний та ін.). Науковці відзначають відсутність чіткої грані між різними напрямками краєзнавчої роботи та трактують краєзнавство як складову наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, але причетних у своїй сукупності до наукового й усебічного пізнання конкретної місцевості [3].

Триває розробка нових методичних посібників для педагогів. У 1995 р. Український державний центр тризму та краєзнавства учнівської молоді започаткував проведення Всеукраїнського конкурсу на кращий методичний матеріал туристсько-краєзнавчої тематики. Також під егідою Українського державного центру тризму та краєзнавства учнівської молоді систематично проводили науково-методичні семінари з різних аспектів краєзнавчої роботи в закладах освіти, після завершення яких видано матеріали з доповідями учасників. Ці матеріали також можна використовувати під час історико-педагогічного аналізу досліджуваної проблеми.

Стосовно методичних посібників з історичного краєзнавства слушною є оцінка ситуації викладача Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. С. Дем’янчука (м. Рівне) В. Мисана: “Мусимо констатувати, що методика-викладання історичного краєзнавства в навчально-методичній літературі поки що не знайшла належного місця” [13, с. 77]. Сам же науковець у розробленій ним програмі курсу “Методика викладання історії” виділяє окремі блоки, присвячені позакласній та позашкільній роботі з історії [12, с. 9].

Заслужують на увагу наукові статті Л. В. Тихенко щодо стану та перспектив туристсько-краєзнавчій роботі в Сумській області. Краєзнавчу роботу серед учнівської молоді Л. В. Тихенко розглядає як основи для патріотичного виховання дитини та підвищення її національної свідомості [17].

У період незалежної Української держави ареною для узагальнення досвіду краєзнавчої роботи в системі освіти, зокрема в закладах позашкільної освіти, виступають краєзнавчі конференції педагогічних ВНЗ. Ці заходи мають системний характер і супроводжуються виданням спеціальних наукових збірників. Для прикладу згадаємо Міжнародну наукову конференцію “Краєзнавство і учитель” Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Міжнародну наукову конференцію “Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації” Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка [9].

Ще однією складовою історіографії з проблематики історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти є місцеві періодичні видання. Безпосередня участь автора в пошуковій краєзнавчій роботі робить ці матеріали значущими як з позиції теоретичної, так і практичної складової, а їх зміст і тематика є більш доступними не лише для педагогів, а й для їх вихованців.

Бібліографічні видання значною мірою допомагають педагогам зорієнтуватися в краєзнавчій літературі. Певним взірцем такого довідника можна вважати науково-допоміжний покажчик “Історичне краєзнавство в Україні. Питання теорії і практики” [10]. Такі видання значно спрощують процес первинного накопичення інформації щодо історико-краєзнавчої роботи. Структуровані розділи, алфавітні списки авторів допомагають педагогам у пошуку потрібного матеріалу.

Таким чином, проаналізована нами навчально-методична література та наукові праці значно збагачують наші уявлення про предмет дослідження і є підґрунтям для більш повного та глибокого розуміння змістових і організаційних засад історико-краєзнавчої роботи.

Висновки. Разом з тим, опрацювання педагогічної, історичної літератури та аналіз результатів наведених вище праць дали змогу зробити висновки про відсутність цілісних, комплексних і системних праць щодо історико-краєзнавчої складової системи позашкільної освіти в зазначений історичний період. Однією з головних причин такого стану речей є відсутність системного підходу до історико-краєзнавчої роботи в закладах позашкільної освіти як у теоретичних, так і практичних нюансах її реалізації. Тому історико-педагогічний аналіз пов’язаних із цим питань є вкрай актуальним в умовах створення нової системи освіти та виховання в Україні.

Список використаної літератури

1. Бабійчук Г. В. Громадянські та позашкільні форми дослідження історичного краєзнавства Миколаївщини XIX – початку XXI століття в системі науково-дослідницьких і навчальних галузевих закладів: історіографія проблеми. *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2012. Вип. 17. С. 191–199. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_i_2012_17_30.
2. Бугрій В. С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.): монографія. Суми, 2011. 340 с.
3. Голубко В., Качабара С., Середяк А. Історичне краєзнавство : навч. посібник. Львів, 2005. Ч. I. 130 с.
4. Держархів Сумської обл. Ф. Р–3551. Оп. 1. Спр. 22. 8 арк.
5. Держархів Сумської обл. Ф. Р–3551. Оп. 1. Спр. 28. 11 арк.
6. З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі : зб. статей. Київ, 1959. Вип. 3. 115 с.
7. З досвіду краєзнавчої роботи в школах та позашкільних установах Чернігівської області. Чернігів, 1957. Вип. 1. 64 с.
8. З досвіду краєзнавчої роботи в школі : зб. статей. Київ, 1954. 72 с.
9. Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2016. Вип. 53. 202 с.
10. Історичне краєзнавство в Україні. Питання теорії і практики : науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Київ, 1992. 170 с.
11. Історичне краєзнавство в Українській РСР / відп. ред. П. Т. Тронько. Київ, 1989. 240 с.
12. Мисан В. Робоча програма курсу “Методика викладання історії”. Рівне, 2007. 80 с.
13. Мисан В. Стан та перспективи розвитку історичного краєзнавства як навчальної дисципліни загальноосвітніх закладів. *Віхи століть*. 2008. № 3/4. С. 73–85.
14. Ставровський А. Е. Внеклассная краеведческая работа. Москва, 1951. 160 с.
15. Ставровський А. Е. Краеведческая работа в школе. Москва, 1954. 208 с.

16. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2015. 608 с.

17. Тихенко Л. В. Національне виховання та формування світоглядної свідомості творчої особистості засобами пошуково-дослідницької роботи туристсько-краєзнавчого напрямку. З досвіду Сумського обласного центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю. *Імідж сучасного педагога*. 2008. № 1–2. С. 83–87.

18. Тронько П. Т. Краєзнавчий рух в Україні: шляхи подальшого розвитку. *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 82–93.

19. Туристсько-краєзнавча робота в школі як засіб виконання завдань Всесоюзного маршу піонерських загонів “Завжди напоготові”. Київ, 1971. 15 с.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2017.

Пархоменко І. В. Развитие историко-краеведческой работы в заведениях внешкольного образования (II половина XX – начало XXI века): историография проблемы

В статье осуществлен историографический обзор научной и методической литературы. Проанализированы историографические наработки двух предложенных периодов историографического анализа (I – советский; II – национально ориентированный). Каждый из выделенных периодов характеризуются существованием опубликованных трудов, в которых с разным уровнем полноты исследовался вопрос деятельности заведений внешкольного образования в контексте историко-краеведческой работы. Однако анализ литературы позволил сделать вывод об отсутствии в историографии целостных и систематических трудов по исследуемой теме.

Ключевые слова: заведения внешкольного образования, историко-краеведческая работа, историография, советский период, период независимости Украины.

Parkhomenko I. The Development of Historical and Ethnographical Work in the Out-of-School Establishments (Second Part of XX – Beginning of XXI Century: Historiography of the Problem

The historiographic review of scientific and methodological literature concerning the development of historical and ethnographical work in the out-of-school establishments in the definite historical period.

The basic historiographic acquisitions typical to both periods set by the author of the historiographic analysis of the studied theme (I – soviet; II – national-oriented).

Each of the distinguished periods is characterized by printed works where the question of out-of-school establishments' activity was researched in the context of the historical and ethnographical work.

First soviet period (beginning of 50th – the end of 80th of the XX century) stands out for fragmentative, descriptive and ideological hue. The works as to researched theme had mostly informative character and were presented by isolated scientific and methodological works.

Second period of the historiography of the researched work – post-soviet or national-oriented started at the beginning of the 90th XX century and characterized by renovation of all spheres of social life.

At the same time the analysis of pedagogical and historical literature allowed to draw a conclusion about the absence of the integral, complex and system works in the historiography concerning historical and ethnographical part of the out-of-school education.

The main reason of such matter of state is the absence of system approach in the historical and ethnographical work in the out-of-school establishments both in theoretical and practical nuances of implementation. That is the reason the historical and pedagogical analysis to be so urgent in time of reformation of the educational system in Ukraine.

Key words: out-of-school education, historical and ethnographical work, historiography, soviet period, period of independence of Ukraine.